

Dr. Simoncsics Péter

Előköstoló egy magyar nyelvtani jegyzethez

Simoncsics Péter: *Chrestomathia Hungarica*.

Segédlet a magyar nyelv leíró szemléletű tanulmányozásához.

Kolozsvár, 2006, Ábel Kiadó.

Kétféle nyelvtan van: olyan, ami bevezetésként szolgál valamely nyelvhez és olyan, amely magyarázza a nyelvet. Az előbbi típusal többnyire akkor találkozunk, amikor idegen nyelvvel barátkozunk, az utóbbival pedig a nyelvtanórákon kényszerülünk megismerkedni, mint a tanterv szerinti anyanyelvi nevelés elengedhetetlen penzumával. Pedagógiai szempontból a két típus feltételezi egymást: az anyanyelvi nyelvtan általában megelőzi és megalapozza az idegen nyelv nyelvtanát, az idegen nyelvi nyelvtan pedig – ha jó – hozzásegít bennünket ahhoz, hogy fölfedezzük anyanyelvünk különös, más nyelvektől eltérő tulajdonságait. Bármelyik típusról legyen is szó, legtöbbször emlékezetében a nyelvtan egyike marad a „diáknyúzó” – sőt, egyes tanárok véleménye szerint „tanárgyilkos” – tantárgyaknak, amihez még a legjobb esetben is az unalom és a használhatatlanság fogalma kapcsolódik. Ez a jegyzet címében is megpróbál szabadulni az unalom, a kényszer és semmire-valóság bélyegétől, ezért választottuk neki a görög eredetű elnevezést, a „chrestomathiát”, ami szabad fordításban azt jelenti magyarul, hogy „hasznos tudnivalók és tanulni érdemes ismeretek gyűjteménye”. Nyelvtanunk elsősorban magyar anyanyelvű diákok – és tanáraik – számára készült, tehát a fenti osztályozás szerint ún. „magyarázó nyelvtan”, amelynek így nem célja, hogy tanítsa a nyelvet, hiszen föltételezett olvasója azt már ismeri, öntudatlanul és szabadon használja. Viszont kifejezett törekvése, hogy ezt az ösztönös nyelvi viselkedést tudatosítsa és az emberlét szélesebb perspektívájában értelmezze. Ezért hangsúlyai máshová esnek, mint a szokványos és/vagy normatív nyelvtanoké. E hangsúlyos pontokból ízelítőként hármát mutatunk be a következőkben.

A magyar írás sajátosságai

Közéjük tartozik pl. a zárhangok alrendszerében, az *n*, *d*, *t* (+ a liquida *l*) palatális párjainak közös írásjegye, az *y*: így kapjuk az írás *ny*, [*g*], *ty* és *ly*

digráfjait. További példa erre az affrikáták és szibilánsok alkotta alrendszerben, hogy a „sziszegők” és „susogók” írásjegyeiben a $-ʒ$ következetesen a sziszegők ($ʒ, sʒ, dʒ$), az $-s$ következetesen a susogók ($ʒs, s, dʒs, w$) jegye. A két fentemlített alrendszeret egyesítő „száraz-nedves”oppozíciónak közös írásjegye nincsen, mivel a zárhangok alrendszerében jelöletlen-jelölt párok, pl. $n-ny$ állnak szemben egymással, míg az affrikáták és szibilánsok esetében a párt alkotó mindkét tag jelölt, és különbségük következetesen van jelölve a $ʒ - s$ oppozíció által. Mindkét alrendszerben találunk kivételeket is: a zárhangok esetében a d palatális párja – a hagyomány erejénél fogva – nem $*dy$, hanem gy , továbbá – a rendszer kényszere folytán ide sorolandó – tremuláns r palatális pár nélkül áll. Az affrikata-szibiláns alrendszer írásjegyei között nem a hagyomány, hanem az újítás vágott rendet azáltal, hogy egy 1908-ban hozott helyesírási reformmal megbontotta a korábbi rendszert, amikor eltörölte a [ts] hangot jelölő cz digráfot, s tette helyébe a $c-t$, így azóta a [ts] hangnak a sziszegők osztályához való tartozását az írás nem mutatja. Az írás rendszerének e „szabálytalanságai” azonban nem gyöngítik, hanem ellenkezőleg, fokozzák informatív erejét azzal, hogy meg-megtörlik a kiszámíthatóság monotoniját és váratlanságukkal/szabálytalanságukkal fönntartják a kommunikációs feszültséget, ami a nyelv életének nélkülözhetetlen föltétele.

Az ún. alanyi és tárgyias ragozásról – másként: az igeragozás centripetális és a centrifugális paradigmái

Régóta ismert tény, hogy a magyar igeragozásban – szemben az indoeurópai nyelvekben szokásos eggyel – legalább két paradigma létezik. Pl. a latin *videre* 'lát' paradigmájával a magyar *szeret* ige kettő (+ még egy, egyetlen tagból álló) paradigmája állítható párhuzamba

1. táblázat

		latin	magyar		
			I	II	III
Sg	1	<i>video</i>	<i>látok</i>	<i>látom</i>	<i>látlak</i>
	2	<i>vides</i>	<i>látsz</i>	<i>látod</i>	
	3	<i>videt</i>	<i>lát</i>	<i>látja</i>	
Pl	1	<i>videmus</i>	<i>látunk</i>	<i>látjuk</i>	
	2	<i>videtis</i>	<i>láttok</i>	<i>látjátok</i>	
	3	<i>vident</i>	<i>látunk</i>	<i>látják.</i>	

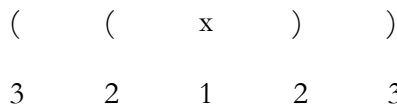
Másképpen exponálva a problémát latin egyetlen igealakjának a magyarban akár három igealak is megfelelhet, pl.

2. táblázat

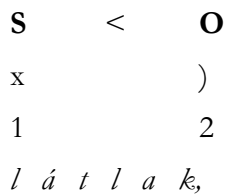
latin		magyar	
<i>video</i>	~	<i>látok</i>	alanyi
<i>video aliquid</i>	vs.	<i>látok valamit</i>	alanyi
<i>video errorem</i>	vs.	<i>látom a hibát</i>	tárgyas
<i>video te</i>	vs.	<i>látlak</i>	? tárgyas

A magyar nyelvtenban használatos hagyományos terminológia – félvezető módon – ezt a problémát úgy oldja meg, hogy a két (+ egy csonka) igei paradigmát alanyi és tárgyas ragozásként különbözteti meg, és pedig olyanformán, hogy az I. oszlop paradigmáját alanyi ragozásnak, a II. oszlopét pedig tárgyas ragozásnak nevezi, míg a III. oszlop egyetlen alakját általában a tárgyas ragozás részeként fogja föl. Az alanyi és tárgyas ragozás elnevezés azért félvezető, mert amint a 2. táblázatból kitetszik, az „alanyi ragozású” alaknak is lehet tárgya, arról nem is beszélve, hogy a „tárgyas ragozású” alakoknak mindig van alanya. A kritérium, aminek alapján különbséget teszünk a két paradigma között, nem a tárgy léte vagy nemléte, hanem a tárgy minősége: „tárgyas igeragozást” akkor használunk, ha az ige tárgy határozott (egyébként mindig „alanyi ragozást” használunk). Ezért ezt a paradigmát – a debreceni egyetem egykori pedagógiaprofesszora, Karácsony Sándor (1891–1952) tanácsa szerint – helyesebb határozott igeragozásnak neveznünk (Karácsony 1938). Kérdés: mikor határozott a tárgy? Ahol a helyzet egyértelmű, mint az első és második személyű tárgy esetében, azaz az egyes és többes szám első és második személyű személynévmásainál, ott a tárgy eleve határozatlan. Választás határozott és határozatlan tárgy között csak akkor lehetséges, ha a tárgy harmadik személyű és mindegy, hogy egyes vagy többes számú. A harmadik személyű tárgy akkor határozott, ha egyedi. És mikor az? Ha mutató- vagy személynévmás, *látom azt, őt; tudod [azt], hogy nincs visszaút*, vagy ezek valamilyen derivátuma, pl. határozott névelős főnév, *látja a hibát*, és ha tulajdonnév, *ismerjük Pistáékat*. És mikor nem az? Ha harmadik személyű létére kérdő névmás vagy ennek valamilyen derivátuma, pl. határozatlan vagy általános névmás, *lát valamit, bárkit*, ill. névelő nélküli vagy határozatlan névelős főnév, *látsz kintat?, látok egy hibát*. Az ilyenkor használatos igei paradigma hatóköre a határozott igeragozásnál szélesebb, ezért neve általános igeragozás.

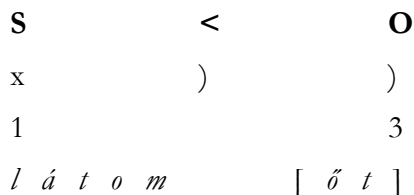
A korábban határozott ragozásúnak minősített *-lak/-lek* ragos alakokat az általános igeragozás különleges esetének, implikatívusznak nevezi Lotz János (1913–1973), a stockholmi Királyi Magyar Intézet 1936 és 1947 között volt igazgatója és a new york-i Columbia Egyetem egykori nyelvészprofesszora (Lotz 1976), tekintettel arra a körülményre, hogy a tárgy második személyű volta miatt ez az alak nem teljesíti a határozott paradigmával szemben állított egyik kritériumot (ti. hogy benne a tárgynak harmadik személyűnek kell lennie). A londoni egyetem tanára, Daniel Abondolo állította föl a magyar igeragozásnak azt egységes modelljét, amelyet mi – apró kiegészítésekkel – a leginkább adekvát leírásnak tartunk és használunk is jegyzetünkben (Abondolo 1988). Abondolo az ige (**V**) két fő argumentumát, az alanyt (**S**) és a tárgyat (**O**) a tőlük elválaszthatatlan nyelvtani személyek beszédaktusban elfoglalt pozícióinak megfelelően koncentrikus körökben helyezi el olyanformán, hogy a kör középpontjában áll az első személy, a második személy a hozzá legközelebb álló körön helyezkedik el, míg a harmadik személy(ek) a következő körön található(k):

Centrifugális paradigmáról akkor beszélünk, amikor **O** nyelvtani személyének sorszáma nagyobb **S**-nél vagy egyenlő vele (képlettel: $S \leq O$). Ilyen eset a fõnt említett implikatívus is, amikor az alany egyes szám első személyű, a tárgy pedig – mindegy, hogy egyes vagy többes szám – második személyű, pl.

és ilyenek a határozott igeragozás alakjai is, pl.

S < **O**
 x))
 2 3
látod [őt]

S = **O**
 x)))
 3 3
látja [őt]

é. í. t.

Centripetális paradigánák pedig az alany és tárgy a fentihez képest fordított konstellációját nevezzük, amikor tehát **S** személyének sorszámá nagyobb **O**-nál (képlettel kifejezve: **S** > **O**), pl.

S > **O**
 ((x
 3 2
lát [téged]

S > **O**
 ((x
 3 1
lát [engem]

Az **S** > **O** képletnek megfelelően fölveszünk egy „nulladik személyű” tárgyat, hogy a tárgy nélküli alakokat be tudjuk illeszteni modellünkbe:

S > **O**
 ((x
 3 2 1 0

	<i>lát</i>		[Ø]
	S	>	O
((x
	2		1
	<i>látsz</i>	[<i>engem</i>]

	S	>	O
((x
	2		0
	<i>látsz</i>		[Ø]

		S	>	O
((x
		1		0
		<i>látok</i>		[Ø]

é. í. t. a többesszámban is.

A nyelv ökonómiája abban mutatkozik meg, hogy a centripetális paradigma alakjait használja föl ott, ahol a tárgyhatározottság kritériumai nem állnak fenn, tehát a határozatlan tárgyú igéknél, ezért is indokolt számukra az „általános igeragozás” elnevezés. A „nulladik” személyű tárgy létére közvetett bizonyíték, hogy intranszitiv igékre is a tárgyra utaló kérdőszóval kérdezzünk, pl. *Mit csinál?* Ül/áll/lépeget stb.

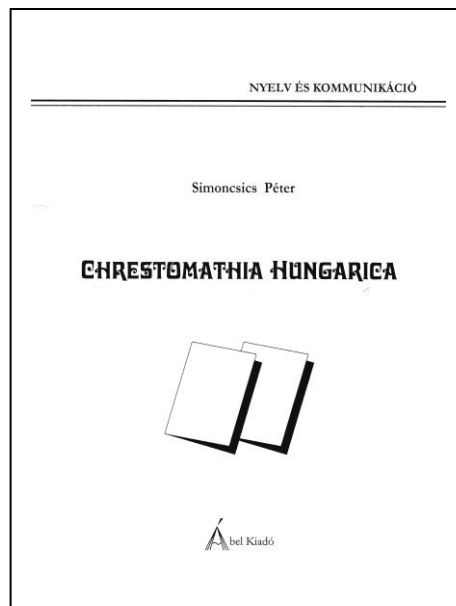
A -t végű igék alaktana a parancsolás és műveltetés váltakozó szinterein

A szótári statisztika szerint a magyar nyelvben kb. 1400 -t -re végződő igei bázis van, ami az *Értelmező Szótárban* szereplő igék megközelítőleg 20%-a (Abondolo 1988, 144). A -t végű igék sajátos viselkedése és nagy száma indokolja a különleges figyelmet, amit másokkal egyetemben (Jakab 1967;

Szilágyi N. 1980; Abondolo 1988; Siptár 1994) mi is szentelünk nekik. Lotz János találó kifejezésével a *-t* az „aktivitás” képzője, hagyományos elnevezéssel műveltető képző. A legtöbb *-t* végű (másképpen: műveltető értelmű) ige esetében azt tapasztaljuk, hogy a fölszólító módban eltűnik belőlük a *-t*, pl. az *eresszt* fölszólító módú alakjaiból is, vö. *eressz, eresszen, eresszünk, eresszettek, eresszenek* é. í. t. a másik paradigmában is. A jelenség megértéséhez először szükséges tisztáznunk a műveltetés és a parancsolás aktusa közti azonosságot és különbséget. A műveltetés és parancsolás aktusát jelentéstani szempontból az kapcsolja össze, hogy bennük a nyelvileg kifejezett cselekvés ágense és alanya nem azonos, és az választja el, hogy míg a műveltetésben képviselve van mind az ágens, mind az alany, addig a parancsolásban az ágens háttérbe szorul (szupprimálva van), csak az alany jelenik meg. Másképpen: a műveltetés nyelvi reprezentáció, a parancsolás pedig csak felerészben az, mert a másik fele – tett (ami a pragmatika illetékességi körébe tartozik), ezért a (valódi) tettes, az ágens „kimarad” a nyelvi reprezentációból, jöllehet nagyon is jelen van a beszédaktusnál. A műveltetés *-t* képzője tehát – amely az aktussal együtt az ágenset is képviseli – ezért nem jelenik meg a parancsoló módban. Továbbá: műveltetés és parancsolás kölcsönösen kizárják egymást, azaz ha műveltetünk, nem parancsolhatunk, és ha parancsolunk, nem műveltethetünk.

E szemantikai és pragmatikai háttér ismeretében érthetjük meg a *-t* végű igeák alaktanát. Első pillantásra a *-t* végű igeeknek három nagy osztályát különböztethetjük meg: (i) a szibiláns + *t* végűek osztályát, amelybe sok sziszegő + *t* végű ige (mint *apaszt, maraszt, ereszt, fűröszt, oszt* stb.) és egyetlen susogó + *t* végű ige (*fest*) tartozik, (ii) rövid magánhangzó + *t* végű ige (mint *üt, süit, vet* stb., ill. három hosszú magánhangzó + *t* végű ige: *lát, bocsát, löt*) és (iii) ún. dentálisok + *t* végű ige (mint *bánt, vált, ért* stb.), valamint a hosszú magánhangzó + *t* végű ige (mint *tát*) és végül az *-ít* képzős ige (mint *tanít, vonít* stb.). A (ii) osztályba tartozó igeeket közelebből szemügyre véve észrevehetjük, hogy ezek pontosan úgy viselkednek parancsoló módban, mint az (i) osztály egyetlen kivétele, a susogó + *t* -re végződő ige, *fest*. Tehát: kijelentő módban *fest, festi*, parancsolómódban *fessen, fesse*, ugyanúgy kijelentő módban *süit, süiti*, parancsoló módban *süssön, süsse*. Ismert, hogy a parancsoló mód *-j* jele írásban is hasonul a szibilánsra (*-s, -sz, -z*) és a homorgán affrikátára (*-dz*) végződő igeövekhez, s ugyanez a hasonulás érvényesül a parancsoló módban fönt leírt módon előálló szibiláns igeövekben is. A fönti párhuzamosságot úgy tehetjük még inkább láthatóvá, hogy a rövid magánhangzó és a *-t* közé fölveszünk egy lappangó susogó szibilánst képviselő szimbólumot, $\$$ -t, amely csak akkor manifesztálódik, ha az őt követő *-t* törlődik, ami pedig csak parancsoló

mód *-j* jele előtt történik meg: *sü\$^t* > *sü\$^{-j}* > *sü^s-j* > *sü^s-s*. Eképpen tehát a (ii) osztályba sorolt igitípusokat besorolhatjuk az első osztály igéi közé, s így eggyel csökkenthetjük a kategóriáink számát. A (iii) osztály különlegessége abban áll, hogy parancsoló módban a *-t* nem törlődik ugyan, a módjel mégsem eredeti *-j* formájában, hanem – meglepő módon – *-s* -ként jelentkezik, *bont*: *bonts*, *vált*: *válts*, *márt*: *márts*. Miért nem törlődik a műveltetés *-t* -je ezek parancsoló módjában, holott itt is érvényes az a szemantikai-pragmatikai tétel, hogy ha parancsolunk, nem műveltethetünk, és megfordítva, ha műveltetünk, nem parancsolhatunk? Továbbá: ha nem törlődik a *-t*, akkor mégis miért nem az eredeti *-j* jelentkezik a parancsoló mód jeleként, hanem egy susogó szibilánshoz hasonult *-s*? Itt is úgy tehetjük átláthatóbbá a helyzetet, ha a *-t* elé fölvesszük a lappangó szibiláns *\$*-t: *bon\$^t* : *bon\$^t-s*. Ezzel érthetővé válik, hogy mihez hasonul a parancsoló mód *-j* jele, *\$*-hez. De miért marad ott mégis a *-t*? Ennek fiziológiai-fonetikai oka van, s ez a *t* hang és az előtte álló *n*, *l*, *r* között fönnálló ún. dentális vonzás. A dentális természetű *n*, *l*, *r* (továbbá az *-ít* képző *i* -jében, ill. a *t*-t megelőző hosszú magánhangzókban megbújó ún. kriptodentálisok) nem engedik törölni a *t*-t, visszatartják, de csak a fölszínen. A törlés mégis megtörténik a mélyben, aminek az a jele, hogy parancsoló módban a módjel hasonult változatát, az *-s*-t találjuk, holott a hasonlító *\$* a dentális vonzás által visszatartott *t* miatt nem tud fölszínre kerülni. Ezek a parancsoló módú alakok a szemantikai-pragmatikai és a fiziológiai-muszkuláris folyamatok közti konfliktus kompromisszumos megoldásának jelei. Végző elemzésben tehát itt is fönnáll a műveltetés és parancsolás kölcsönös kizárásának esete, azaz komplementer volta.

*

A fönti ízelítő nem szolgál másolata a jegyzetben taglaltaknak, inkább újrafogalmazása három, általam fontosnak tartott fejezetének. Tapasztalatom ugyanis, hogy az újrafogalmazás, s ami vele jár, az újragondolás fontos része a tanulásnak. Tanulásnak, mondom, mert a tanítás, ami ennek a munkának is célja kell hogy legyen, csak akkor hatékony, ha egyúttal tanulás is. Docendo discimus.

Bibliográfia

Abondolo, Daniel: *Hungarian Inflectional Morphology*. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.

Jakab László: A *-t* végű igék felszólító módjához. In *Magyar Nyelv*. 1967/63. 194–196. p.

Lotz János: *Szonettkoszorú a magyar nyelvről*. Válogatta és szerkesztette Fónagy Iván és Szépe György. Budapest, 1976, Gondolat.

Siptár Péter: *A mássalhangzók*. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvten 2. Fonológia*. Budapest, 1994, Akadémiai Kiadó. 183–272. p.

Szilágyi N. Sándor: *Magyar nyelvten a líceumok IX. osztálya számára*. Bukarest, 1980.

